

ВАРІАНТНІ ЗНАЧЕННЯ ОСОБОВОЇ ПАРАДИГМИ ДІЄСЛОВА

У статті розглянуто транспозиційний потенціал особових форм дієслова. Звернено увагу та узагальнено особове значення форм особової парадигми дієслова.

Ключові слова: *варіантні значення, диференціація, нейтралізація, редукція.*

The article reveals the transpositional potentiality of the verb personal forms. The specific meanings of the personal forms of the verb paradigm are generalized.

Key words: *variant meanings, differentiation, neutralization, reduction.*

У сучасному мовознавстві набула поширення теза про вплив мовної системи на переносні значення граматичних форм.

Категорія особи дієслова, відображаючи реальні відношення об'єктивної дійсності, характеризується найбільшою незалежністю від лексичного значення слів і виражається морфологічними засобами, тому вона належить до категорій з найвищим ступенем граматичної абстракції, як і категорія часу та способу.

Термін “особа” використовують у граматиці у двох основних значеннях. По-перше, особа – це лексико-граматичне поняття, яке виникло внаслідок простого узагальнення і абстрагування від конкретного лексичного значення слів (іменників), в яких закріпились розуміння реальних діючих осіб. По-друге, протиставлення людини, свідомого діяча, усім іншим істотам та предметам об'єктивної дійсності відображено в граматиці як протиставлення особи і не особи, що становить зміст категорії особи/не особи іменників

Дієслова традиційно передають відношення до граматичної особи в узагальнених абстрагованих від свого конкретного лексичного значення граматичних форм I, II та III особи однини й множини.

Грамматичне значення віднесеності дії до діяча виражене в дієсловах системою протиставлених граматичних форм одного слова, тому категорію особи дієслова кваліфікують як морфологічну словозмінну категорію [2: 13].

Категорія особи є найбільш характерною і визначальною категорією дієслова, що відрізняє його від інших частин мови [3: 76]. Деякі дослідники вважають, що категорія особи є тим граматичним центром, який підпорядковує собі інші граматичні категорії особових дієслів – часу, способу та стану [4: 237].

Дія обов'язково виявляється в головному плані до діяча і до реальності її виконання, а тому категорія особи семантично і граматично безпосередньо пов'язана з категоріями часу й способу.

Форма першої особи однини пов'язує зміст дієслова з мовцем, у множині – з групою осіб, до яких мовець зараховує і себе.

Форма другої особи вказує на зв'язок змісту дієслова із співбесідником.

Форма третьої особи співвідносить зміст дієслова з якою-небудь особою чи предметом, які мовець не ототожнює ні з першою, ні з другою особою.

Форми особи так само, як і інші граматичні форми дієслова, мають ще цілу низку варіантних значень.

При узагальнено-особовому значенні, яке може бути виражене будь-якою особовою формою, дія відноситься до будь-якої граматичної особи, тому що форми особи не диференціюють носіїв дії за їхньою участю у комунікативному акті. Актуально-інтерпретативний характер категорії особи виявляється в її структурі та послідовності виконуваних функцій. Поза реалізацією значення особи речення не має. Особа належить

до загальнономовних категорій, і її репрезентації підпорядковані спеціальні маркери – я // ми, ти // Ви; він, вона, воно // Вони.

Названі різновиди протиставлення взаємопов'язані між собою і визначаються структурою мовленнєвої комунікації, в якій кожен із них функціонує відносно самостійно, прогножуючи вибір тієї чи іншої особо-числової форми. Про функціональну самостійність кожного різновиду протиставлення свідчить вторинне вживання кожного його компонента, що спирається на власний семантичний план. Пор.: узагальнено-особові значення форм першої, другої та третьої особи: *Ложкою моря не вичерпаєш; Де ліниво працюється, там пожитку не чуються; Два плюс три – пишемо п'ять; Кого кохаєш, за тим і зітхаєш.*

Транспозиція зумовлює нейтралізацію семантики часових форм, в яких втрачається актуалізаційно-інтерпретативний план, а залишається тільки формальна маркованість часу, що підпорядкована реалізації завдань узагальнення.

Форма першої особи може розширювати своє значення і вказувати не тільки на конкретного діяча, а й на кого-небудь іншого, кого мовець може поставити чи уявити на своєму місці. Його називають значенням узагальненого мовця [4: 195]. Воно є типовим для афористичних висловів, прислів'їв та приказок. Напр.: *Не радію з багатства; Хоч і відріжу поли, рукава не пришию; Худій кобилі солі не даю, за дурного доньки не віддаю.* (Нар.тв.).

У такому разі втрачається прямий стосунок дії до особи мовця, але зберігається вказівка на те, що породжувач дії сприймається як перша особа. Власне, це звернення до другої особи, але у формі першої особи.

Дослідники констатують, що форма першої особи однини однозначна, бо у всіх випадках уживання зберігає прямий стосунок до мовця і не виходить за межі свого власного функціонування. Але при конкретному застосуванні прислів'їв можливе переносне вживання форми першої особи однини. Напр.: *Забув, що недужий, та й біжу – витер шапкою з чола піт Тихий – Ви нам без надобності. Давайте ключі і лежить собі* (Ю. Мушкетик). Форма першої особи однини **біжу** у цьому реченні має узагальнено-особове значення, але мовна ситуація та контекст конкретизують його так само, як і дієслово **забув**, відносячи дію до адресата і не передбачають участі мовця.

Отже, форма першої особи однини при переносному вживанні у мовних умовах, характерних для форм другої особи однини, виступає конкретним морфологічним синонімом до форми другої особи однини.

Форма другої особи набуває узагальнено-особового значення, коли дія відноситься не до співбесідника, а до кого-небудь іншого, хто виявиться на його місці, може навіть і сам мовець. Така форма є типовою для прислів'їв, афоризмів, для всіх висловлювань, в яких узагальнюється досвід людського життя. Напр.: *Удосвіта встанеш – більше діла зробиш; У чужу душу не влізеши; Шилом моря не нагрієш* (Нар.тв.).

Форма другої особи однини виступає замість першої особи для вираження повторюваної дії, типової й для інших осіб, інколи в поєднанні зі словами модального значення **було, бувало**. Ця форма набуває значення узагальненості. Напр.: *Бувало ти йдеш, а всі дивляться й переживають* (І.Нечуй-Левицький); *Як станеш отак було на шляху та як глянеш на схід* (О. Вишня).

Форма третьої особи має неозначено-особове значення, коли дія стосується неозначених осіб і увага зосереджується на самій дії, а виконавець відступає на другий план. Часто такою формою користується мовець для визначення своєї власної дії. Напр.: *А ви подумали, що вас запідозрюють у чомусь поганому* (Д.Бедзик).

Форма третьої особи однини набуває значення другої особи однини для вираження як доброзичливого ставлення, так і недоброзичливого насміхання. Напр.: *Лови, лови... фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують* (М. Коцюбинський).

Форма третьої особи однини виконує функцію першої особи однини в офіційних документах, ситуаціях або в інших стосунках. Напр.: *Рапортує голова ради дружини;*

Розповідає вам учасник подій, я сам брав участь в них і достеменно знаю про все (В. Козаченко).

Значення кожної особи дієслова може виражатися у формі множини. Форма першої особи множини передає дію мовця, яка є результатом сумісної дії всіх тих, кого мовець об'єднує з собою і від імені кого об'єднання виступає. Напр.: *Ми йдемо походом гідним, всім пригнобленим і бідним руку подаєм* (П.Тичина).

Як і форма однини, форма першої особи множини може мати узагальнене значення, причому воно обов'язково супроводжується редукцією особового займенника. Напр.: *Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем* (Нар.тв.).

Форма першої особи множини часто набуває значення другої особи однини або множини. Це простежується тоді, коли мовець, тобто той, хто говорить, звертаючись до співбесідника, ніби перевтілюється в нього, уявляє себе співучасником дії чи стану. Дуже часто таке звертання виражає своє позитивне чи негативне ставлення, а також доброзичливу іронію. Напр.: *Здоров. От уже що ми вміємо* (О. Вишня); *Ну що, колеги, можемо ми виконати ці завдання?* У першому реченні дієслово **вміємо** вжито в значенні другої особи однини, а в другому реченні дієслово **можемо** – у значенні другої особи множини, якщо таке речення належить тому, хто дає завдання якійсь групі людей. Або лікар може звертатися до хворого, чи вчитель – до своїх вихованців. Напр.: *Як ти себе почуваси? І як ми себе почуваємо?! як ми себе будемо вести?*

Форма другої особи множини у звертанні до людей може передавати граматичне значення другої особи однини. Її називають формою пошанної множини. Напр.: *Скажіть, товаришу, куди веде цей шлях?*

Пошанна множина в третій особі вживається зрідка і є ознакою народнорозмовної мови. Напр.: *Мати кажуть, що сьогодні буде чудова погода.*

Отже, форми особової парадигми мають великий потенціал вторинних (транспозиційних) значень. Основним з-поміж них є узагальнено-особове значення, типовим виразником якого виступає форма другої особи однини. Його передають також форми першої та другої особи однини й множини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юдин А. А. Место категории лица глагола в грамматическом строе современного русского языка. – М., 1976. – С. 125.
2. Буланін Л. Л. Трудные вопросы морфологии. – М., 1976. – С. 203.
3. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке. – М., 1957. – С. 76.
4. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 387.